

«ТЛУМАЧНА ПАЛЕЯ» В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІВАНА ФРАНКА

Особливою повагою серед апокрифічної літератури користувалася свого часу «Палея» («*Παλαιά*»), про що свідчать деякі індекси заборонених книг, у яких цей текст дозволено до читання і навіть віднесено до канонічних книг [5; 23]. Відомі «Палея історична» (в рукописах «Книга бытія неба і землі»), «Палея тлумачна» (або «Палея съ толком») і «Палея хронографічна» (Повна та Коротка), що мають між собою багато спільного. Чіткий поділ на редакції пам'ятки зроблено Василем Істріним [3; 286]. Перші дослідники пам'яток вважали, що «Палея історична» є скороченням «Палеї тлумачної», однак аналіз текстів довів їх незалежність [5; 23]. «Історична палея» – твір греко-візантійського походження, що був перекладений у Болгарії на церковнослов'янську мову не пізніше XII ст. Збереглися східнослов'янські списки XV ст., що дозволило Іванові Франку зробити висновок про розповсюдження «Історичної палеї» на Україні починаючи із зазначеного часу [5; 24].

Франко не виділяє «Палею хронографічну» як окрему редакцію пам'ятки, що видно з його скептичної оцінки праць істориків Михайла Оболенського та Вукола Ундольського: висновки дослідників, зазначає Франко, зависли в повітрі, оскільки науковці не були докладно ознайомлені з текстом «Палеї», вважаючи її різновидом хронографа [5; 27].

Походження «Палеї тлумачної» загадкове. Франко виділяє три позиції щодо цього питання:

1. Прибічники грецького походження пам'ятки вважають часом створення «Палеї» VIII–IX ст. Докази Ізмаїла Срезневського: 1) антиюдейська й антимусульманська полеміка «Палеї» завжди спирається на полемічні праці старших грецьких письменників, натомість про татар на Русі немає жодних вказівок; 2) стародавня мова деяких місць «Палеї» (уривки із апокрифічних оповідань про Сатанаїла, смерть Авеля, гріхи людей перед потопом, про Авраама і Мойсея) відсилає до X ст., отже це давній переклад з грецької; 3) назва твору залишилась грецькою, у тексті збереглися грецькі слова [5; 28].

2. За давньоруське походження «Палеї тлумачної» спочатку виступив Микола Тихонравов, аргументуючи своє твердження, по-перше, тим, що грецький оригінал науці не відомий, а всі списки мають руське походження. Крім того, на Афоні знайдено було запис XIV ст.: довгі пошуки списку «Палеї» привели ченців на Русь. По-друге, антиюдейською полемікою, характерною для Русі й не так актуальною у Візантії чи Болгарії [5; 24–25].

3. Теорія, що враховує обидва підходи. Московський учений архімандрит Леонід («Систематическое описание славянороссийских рукописей собрания графа Алексея Уварова», Москва, 1894) вважає, що невідомий науці грецький оригінал і деякі болгарські джерела («Шестиднев» Іоана Екзарха, «Златоструй» болгарського царя Симеона), болгарський (X ст.) переклад I книги Царств, котра згадана у «Палеї» наприкінці, дозволяють зробити висновок про те, що «Тлумачна палея» була скопійована в Болгарії до 927 р. (рік смерті царя Симеона) ченцем Григорієм [5; 29–30].

Сучасна наука не має однозначного вирішення питання походження пам'ятки. Ярослава Мельник, слідом за Олегом Твороговим, називає два табори: прихильників давньоруського походження (Іван Жданов, Олександр Михайлов, Василь Істрін, Михайло Грушевський, Варвара Адріанова-Перетц) та дослідників, котрі вважають пам'ятку перекладом із грецької (Ізмаїл Срезневський, Микола Тихонравов, Іван Порфир'єв, Віктор Успенський), зараховуючи до останніх Івана Франка [1; 96], однак дослідниця не обґрунтовує своє твердження. Підкреслимо, що сам Франко зараховує Тихонравова до засновників теорії давньоруського походження пам'ятки, тому він не залишається байдужим до цієї ідеї, зазначаючи, що зміст «Палеї» – ще один доказом на її підтримку.

Отже, «Тлумачна палея» – це біблійна історія Старого Завіту від сотворення світу до смерті царя Соломона. «Автор пам'ятки символічно трактує певні старозавітні події як праобраз новозавітних, не забуваючи при цьому полемізувати з прихильниками юдаїзму» [2; 31]. Антиюдейська полеміка «Тлумачної палеї» може бути пояснена живим інтересом до

протистояння з цією релігією: хозарське царство в Криму з юдейською панівною династією; юдейські місіонери на Русі, що відіграли значну роль в процесі вибору віри Володимиром Великим; пізніша ересь «ожидовілих» [5; 24].

Пам'ятка починається багатою на інтерполяції та тлумачення (апокриф про Сатанаїла, різні відомості про реальних та фантастичних тварин) розповіддю про сотворення світу, першої людини (описано будову людського організму). Далі йдеться про Адама і Єву, Авеля і Каїна, Ноя, Авраама, Ісаака та його синів, Йосифа Прекрасного, Мойсея, котрому відведена особлива увага. Решту пам'ятки присвячено переказові старозавітних книг Ісуса Навина, Суддів, Рут та викладові історії про царів Саула, Давида і Соломона. «Тлумачна палея» закінчується пророцтвами дохристиянських філософів і пророків про майбутнє пришестя Христа, у пізніших списках – Ісусовими часами [2; 31–32]. Франко зазначає, що оповідь «Палеї» часто йде незалежно від Старого Завіту [5; 24].

Структура пам'ятки має складну будову: канонічні тексти доповнюються значною кількістю апокрифів, суцільна оповідь часто переривається різноманітними вставками та коментарями [2; 31]. Франко звертає увагу на характер вставок: повчально-оповідні та полемічно-екзегетичні [5; 24]. Дослідник повідомляє про різний зміст усіх відомих списків «Палеї»: «Майже нема двох списків сього пам'ятника зовсім однакових, хоча у всіх основний характер однаковий» [5; 31]. Істрін виокремлює редакції пам'ятки: «Палея», «Палея хронографічна» (Коротка і Повна) та «Палея історична». Найдавніша із відомих на Русі редакцій – «Палея», вважає дослідник, є основою для постання «Палеї хронографічної» обох її різновидів (Короткої і Повної) [3; 286].

Франко припускає, автором «Тлумачної палеї» міг бути священик грецького походження, для котрого не було складним завданням «побити жидів свідцтвами їх власних святих книг» [5; 25]. Цьому присвячена перша оповідна частина «Палеї», до складу якої залучено лише ті біблійні оповіді, які потрібні для полеміки з іновірцями [2; 31]. Друга, екзегетична, частина наповнена біблійними оповідями, апокрифами, вставками із «Шестиднева» Іоана Екзарха, «Фізіолога», оповідання св. Єфрема Сиріна про Йосифа Прекрасного, старших отців церкви, особливо із «Вопросоодвітів» Феодорита Кірського. Твір Єпифанія Кіпрського «Про 12 каменів на нагруднику архієреєвим» поданий повністю [5; 25].

Твори, формою подібні до «Палеї», відомі здавна. Франко наводить найстарший старозавітний апокриф, так зване Мале Буття – оповідання від сотворення світу до Мойсеєвого законодавства на Синайській горі – своєрідний коментар до книги Буття з апокрифічним наповненням [5; 25]. Ближчі до ймовірного автора «Палеї» візантійські хронографи, в яких так само старозавітна історія подана із апокрифічними вставками. Безпосереднім джерелом і зразком, на думку Франка, був болгарський «Шестиднев», що приписується Іоанові Екзарху й, окрім компіляції грецьких джерел, має багато оригінальних місць, повторених вже у найстарших списках «Палеї» [5; 28]. Прихильники візантійської теорії, зазначає Франко, пояснюють цей факт тим, що, можливо, частина, аналогічна болгарському «Шестидневу», в грецькому оригіналі була коротшою, а на слов'янському ґрунті була перероблена і доповнена вставками із Іоана Екзарха. Франко протестує проти такого *retitio principii*, не вважаючи його фактом [5; 29].

Джерела «Тлумачної палеї» називають Успенський та Жданов. Це уривки із Четв'я-Міней, візантійських хронік, а також творів Северіана Гевальського, Козьми Індикоплова, Іоана Дамаскіна, Єпифанія Кіпрського, Іоана Екзарха Болгарського, Іоана Златоуста, Василя Великого, Іполита Римського, Феодорита Кірського, Єфрема Сиріна [5; 30]. Юрій Пелешенко додає до названого списку апокрифічні слова Афанасія Олександрійського про Мельхиседека, «Ліствицю» Іоана Синайського, твори Мефодія Патарського [2; 32]. Сумнівним вважає Франко запозичення із «Златоструя» [5; 30]. Олександр Веселовський вказує на можливі юдейсько-талмудичні джерела для деяких апокрифів, наприклад оповідання про Соломона і Китовраса, в якому трапляється слово «шамір», що його давньоруський перекладач не міг взяти із грецьких текстів [5; 31].

Прихильник теорії про болгарське походження «Палеї» архімандрит Леонід підтримує здогад Успенського про твір святого Кирила Філософа «Преніє с юдеями» як про головне джерело або прототип пам'ятки. Твір, що написаний був грецькою і перекладений святим Мефодієм, складається із восьми частин відповідно до числа старозавітних книг, про які йшлося в тексті (книга Рут поєднана із книгою Суддів) [5; 30]. Архімандрит Леонід наводить

ще одне грецьке джерело, не згадане іншими дослідниками: «Беседы св. Кесарія», перекладене на слов'янську мову в X ст., що пізніше отримало назву «Вопросы Сильвестра и ответы Антонія» [5; 30].

Франко піддає сумніві висновки архімандрита Леоніда, зазначаючи, що потрібно порівняти текст «Палей» з текстами ченця Григорія. Український дослідник сподівається, що й після такого аналізу постання пам'ятки на Русі не буде відхилено, оскільки її компілятор міг користуватися готовими перекладами Григорія Мніха.

Творогов зауважує, що серед джерел «Тлумачної палей» має бути невідома науці пам'ятка, де біблійна історія переповідалась із значними апокрифічними відхиленнями. Саме це джерело використовували, на думку дослідника, укладачі «Палей» та «Промови філософа» з «Повісті минулих літ» [3; 286].

Приймаючи теорію про руське походження «Палей», Франко називає часом її постання XI–XII ст. Прихильники теорії Тихонравова посувають дату написання пам'ятки до XII–XIII ст. – періоду першого розквіту давньоруського письменства [5; 28]. Франко додає: «Палея» потрібна була на Русі, бо знайомила з найважливішими біблійними книгами (їх повний переклад з'явився лише у XV ст.), подавала тлумачення уривків, полемізувала з юдеями, мусульманами, в апокрифах відповідала на питання побожної цікавості [5; 28]. Василь Істрін називає XIII століття часом створення «Тлумачної палей», однак Творогов зазначає, що аргументів дослідник наводить недостатньо [3; 287].

Сучасні дослідники вважають «Тлумачну палею» грецьким текстом VIII ст. На українських землях пам'ятка мала з'явитися у XIII–XIV ст. з характерною назвою «Быгіе толковое на Іудея» [2; 31].

Збереглося близько двадцяти списків «Палей тлумачної». Найстарший – рукопис Олександрівської лаври – датується кінцем XIV ст., інші – XV–XVI ст. Франко припускає, що пізніше «Палею» не переписували [5; 26].

Постає питання про безпосередню свідомість з пам'яткою автора «Повісті временних літ». Франкові відомо, що ця суперечка не вирішена [5; 27]. Можливо, у найстаршому давньоруському літописі використовувалась інформація «Тлумачної палей». Про це вперше заговорили історики: у 1846 р. князь Оболенський та Ундольський («Библиографические разыскания», Москва, 1846) називають «Палею» одним із можливих джерел «Повісті временних літ» [5; 27].

Докази на користь наведеного твердження вперше подає Микола Сухомлинов у праці «О древней русской летописи как памятнике литературном» (1856 р.) [5; 27]. Дослідник користується списком «Палей» 1406 р. із Троїцько-Сергієвої лаври. На думку науковця, літопис має три виписки з «Тлумачної палей»: перероблені слова грецького місіонера про болгарську віру (в «Палей» йдеться про мусульманство); проповідь цього місіонера з викладом біблійної історії; оповідання про Вавилонський стовп [5; 27]. Франко критично переглядає усі три уривки, доводячи, що до відгуку місіонера про болгар доводиться шукати паралелі в усьому тексті «Палей тлумачної», тому цей факт «з трудом можна натягнути до «Палей». Виписка про будівництво Вавилонського стовпа майже дослівно узята із «Християнської топографії» Козьми Індикоплова. Останній найсильніший доказ – проповідь місіонера-філософа перед Володимиром Великим, на думку науковця, не зможе довести тезу Сухомлинова [5; 27]. Заперечує докази Сухомлинова Ватрослав Ягич, вважаючи знайомство давньоруського літописця з «Палеєю» більше ніж сумнівною [5; 28].

Творогов, як зазначалося, стверджує існування спільного джерела, науці досі не відомого, котрим однаково могли користуватися укладачі «Палей» й «Промови філософа» [3; 287].

Олександр Пипін припускає знайомство з «Палеєю» пресвітера Григорія, перекладача хроніки Іоана Малали, у церковнослов'янському найстаршому (XII ст.) списку якого знаходяться уривки з «Тлумачної палей». Цей факт дозволяє Франкові зробити висновок про час виникнення «Тлумачної палей», хоча твердження Пипіна науковець ставить під сумнів [5; 27].

Заперечує Франко також твердження Ізмаїла Срезневського про грецькі назви і лексику «Палей» як доказам грецького походження пам'ятки: Давньоруські твори Хронограф, Патерик, Ізмарагд також мають грецькі назви, збірка Кааф – єврейську; грецькі слова (аер, газофулакія, лазур, мантия, паникандело, скима) трапляються і в «Іпатіївському літописі» [5; 28].

Скарбниця різномірних апокрифічних оповідань – «Тлумачна палея», за підрахунками Франка (Крехівський список), налічує тридцять чотири або, якщо вважати Соломонівські оповідання окремими пам'ятками, сорок давніх літературних апокрифів. Дослідник упевнений, що насправді їх більше. Пипін, Тихонравов, Порфир'єв, Успенський, Жданов називали цифри удвічі менші. Жданов, наприклад, нарахував сімнадцять пам'яток [5; 31].

Отже, універсальність відомостей, викладених у «Тлумачній палеї», робить її своєрідною середньовічною енциклопедією як теологічного, так і природничого характеру [2; 32]. Більш того, із подіями старозавітньої історії на Русі знайомились не через Біблію (у зв'язку з відсутністю її повного списку), а через «Палею», у якій «канонічна стихія зрівноважується поезією відречених книг» [1; 96]. Зрозуміло, що «Тлумачна палея» у багатьох індексах уміщена серед дозволених книг, у деяких – зарахована до канонічних текстів, не зважаючи на те, що палейні апокрифи в цих самих індексах заборонені [4; 248].

Походження, час написання/компонування, авторство «Тлумачної палеї» в науці й досі не мають однозначних відповідей. Можемо зробити висновок про підтримання Франком теорії давньоруського походження пам'ятки.

Література:

2. Мельник Я. Иван Франко й biblia аросурфа / Ярослава Мельник. – Львів : Вид-во УКУ, 2006. – 512 с.
3. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції / Юрій Пелешенко. – К.: ПЦ «Фоліант», 2004. – 423 с.
4. Творогов О. В. Палея Толковая / Олег Вікторович Творогов // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып. I (XI – первая половина XIV ст.). – С. 285–288.
5. Франко І. Відгуки грецької і латинської літератур в українському письменстві / Іван Франко // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 30. – С. 240–252.
6. Франко І. Передмова <до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том I. Апокрифи старозавітні». Львів, 1896> / Іван Франко // Франко І. Збір. творів: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 38. – С. 7–79.

«Тлумачна Палея» in Ivan Franko's Interpretation

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of I. Franko's interpretation of ancient apocrypha – «Тлумачна палея». Divergences in I. Franko's and other scientists' opinion about problems of the author, date and place where «Тлумачна палея» was written/compiled are shown. The peculiarities of composition, source base are examined.

Тетяна Александрович (Черкаси)

СИСТЕМА БІБЛІЙНИХ ОБРАЗІВ У ПРОЗІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Художній світ письменника – це переплетення сюжетів, тем, проблем, ідей. Створюючи сюжетні колізії, піднімаючи те чи інше проблемне питання, митець слова передусім керується ідейно-тематичною основою твору, тобто підпорядковує сюжетні та композиційні елементи розкриттю власного творчого задуму. Ключову роль у цьому відіграють образи. Звичайно, що в кожного справжнього творця слова своя галерея дійових осіб. І чим унікальніше світобачення героя, чим глибше вдається письменникові розкрити його внутрішній світ, тим більше він зацікавлює читача, спонукає до роздумів тощо.

Саме такий – багатий і напрочуд різнобарвний світ прози Григорія Сковороди. Образи в мислителя багатогранні, зрозумілі, глибокі. Вони допомагають читачеві проникнути в загадковий літературний світ письменника, зрозуміти його творчий задум, змушують бути не